

Б.А. Ердембеков¹, А.А. Абсадық², А.А. Смагулова³

^{1,3}«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей, Қазақстан

²«А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» КеАҚ, Қостанай, Қазақстан

E-mail: ¹byerdembekov@mail.ru, ²absalmas@mail.ru, ³akma.2000.2006@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-0503-4640, ²0000-0002-1657-029X, ³0000-0002-7509-7025

АБАЙДЫҢ ӘДЕБИ МЕКТЕБІ ЖӘНЕ КӨРКЕМ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Абайдың әдеби мектебі – қазақ әдебиетінде жаңашыл дәстүр әкелген, ұстаз бен шәкірт арасындағы шығармашылық байланысты дамытқан өнер мектебі. Сол арқылы акын ізбасарларының әдебиеттегі орны айқындалды. Абайдың ақындық мектебі өкілдерінің аудармаға ден қоюы да тікелей ұстазының бағыт-бағдар беруімен жүргізілгені анық. Қазақ сахарасы алғаш рет Абай аудармалары арқылы орыс және батыс ақындарымен таныса бастаса, акын шәкірттері осы дәстүрді жалғастырды. Мақалада Абайдың әдеби мектеп өкілдерінің көркем аудармаларына сараптама жұмысы жүргізілген. Абайдың көркем аударма жасауда көрсеткен үлгісі, аударма мәтіндердің көркемдік ерекшеліктері зерттеу жұмысының негізгі нысаны ретінде қарастырылған. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, диахроникалық талдау, идеографиялық зерттеу, сандық-сапалық контент анализ, библиографиялық параллель тәсілдері қолданылды. Абайдың «Евгений Онегин», Уәйс Шондыбайұлының «Иванушка-дурачок», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Дубровский», Турағұл Абайұлының «Челкаш» сынды көркем аударма мәтіндеріне түпнұсқамен салыстырмалы талдау жасалып, зерттеу нәтижесінде «Иванушка-дурачок» поэмасының түпнұсқа авторы анықталып, Абайдың әдеби мектебі қазақ аударма саласының іргетасын қалаған алғашқы аударма мектебі ретінде нақтыланды. Сондай-ақ, Шәкәрім-Толстой шығармаларындағы рухани үндестік айқындалып, Турағұл Абайұлы аудармаларының көркемдік ерекшеліктері сараланды және Абайдың ақындық мектебі өкілі ретінде Жақын Садырбаевтың өмірі мен шығармашылығына, көркем аудармаларына қатысты тың мәліметтер ғылыми айналымға енді.

Алғыс: Мақала BR21882298 “Қазақстан әдебиеттануы мен өнертануы әлемдік гуманитарлық білімнің тұжырымдамалық эволюциясы аясында” нысаналы бағдарлама аясында әзірленді.

Кілт сөздер: аударматану, ақындық мектеп, түпнұсқа, идея, сюжет, салыстырмалы талдау.

Б.А. Yerdembekov¹, А.А. Absadyk², А.А. Smagulova³

^{1,3}NCJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan.

²NCJSC «Akhmet Baitursynov Kostanay regional university», Kostanay, Kazakhstan.

E-mail: ¹byerdembekov@mail.ru, ²absalmas@mail.ru, ³akma.2000.2006@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-0503-4640, ²0000-0002-1657-029X, ³0000-0002-7509-7025

Abai literary school and problems of literary translation

Annotation. Abai’s Literary School is an art school that brought an innovative tradition to Kazakh literature and developed creative relationships between a teacher and a student. Thus, the position of successive poets in literature was determined. It is clear that the representatives of the Abai’s poetry school responded to the translation directly under the guidance of their teacher. For the first time, Kazakh Sahara became acquainted with Russian poets through Abai’s translation, and the poet’s students continued this tradition. The article contains expert work on literary translations of representatives of Abai’s literary school. Features of literary translations written on the example of Abai are considered as the main form of research work. The study used historical-comparative, diachronic analysis, ideographic research, quantitative-qualitative content analysis, and bibliographic parallel research methods. “Eugene Onegin” by Abay, “Ivan the Fool” by Uais Shondybayuly,

"Dubrovsky" by Shakarim, "Chelkash" by Turagul Abayuly were compared with the original and were identified as the first translation school that laid the foundations. Congeniality in the work of Shakarim-Tolstoy was also determined, the artistic features of Turagul Abayuly's translations were differentiated, and new information was obtained about the life and work of Zhakyn Sadyrbaev, as a representative of Abai's poetic school, and his literary translations. were introduced into scientific circulation.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the project BR21882298 "Literary and art criticism of Kazakhstan in the context of the conceptual evolution of world humanitarian knowledge."

Keywords: translation studies, poetic school, original, idea, plot, comparative analysis.

Б.А. Ердембеков¹, А.А. Абсадык², А.А. Смагулова³

^{1,3}НАО «Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

²НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова»,

Костанай, Казахстан

E-mail: ¹byerdembekov@mail.ru, ²absalmas@mail.ru, ³akma.2000.2006@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-0503-4640, ²0000-0002-1657-029X, ³0000-0002-7509-7025

Литературная школа Абая и проблемы художественного перевода

Аннотация. Литературная школа Абая – поэтическая школа, привнесшая новаторскую традицию в казахскую литературу и развившая творческие отношения между учителем и учеником. Таким образом, определилось положение последователей поэта в литературе. Понятно, что представители поэтической школы Абая откликнулись на перевод непосредственно под руководством своего учителя. Впервые казахская степь стала знакомиться с русскими и западными поэтами через переводы Абая Кунанбаева, и ученики художника продолжили эту традицию. В статье проведена экспертная работа по художественным переводам представителей литературной школы Абая. Особенности художественных переводов, созданных на примере Абая, рассматриваются как основная форма исследовательской работы. В ходе исследования использовались историко-сравнительный, диахронический анализ, идеографическое исследование, количественно-качественный контент-анализ, библиографические параллельные методы исследования. Переводы: «Евгений Онегин» Абая, «Иванушка-дурачок» Уайса Шондыбайулы, «Дубровский» Шакарима Кудайбердиева, «Челкаш» Турагула Абайулы сравнились с оригиналом и определялись как первая, заложившая основы переводоведения, школа. Также определена конгенность авторов в творчестве Шакарима-Толстого, дифференцированы художественные особенности переводов Турагула Абайулы, а также получены новые сведения о жизни и творчестве Жакына Садырбаева, как представителя поэтической школы Абая и его художественные переводы были введены в отечественный научный оборот.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта BR21882298 "Литературоведение и искусствоведение Казахстана в контексте концептуальной эволюции мирового гуманитарного знания".

Ключевые слова: переводоведение, поэтическая школа, оригинал, идея, сюжет, сопоставительный анализ.

1. Кіріспе

Абайдың қазақ әдебиетінде ашқан үлкен жаңалығы – кәсіби көркем аударма жанрының қылтасуына ықпал етіп, іргетасын қалады. Абай аудармасының бір қыры нәзира үлгісімен жалғасып жатыр дегенді басшылыққа алсақ, жаңашыл ақын шығыстан келген нәзирагөйлік дәстүрдің өзін түлетіп, жағрапиялық аясын ғана емес, идеялық-тақырыптық ауқымын байытып берді.

Көркем шығармаларды аудару Абайға бірден келмегені белгілі. Дәстүрлі нәзира үлгісінің негізінде барып Абай орыс ақындарының шығармаларына көңіл аударды. Нәтижесінде Пушкиннің «Евгений Онегині» қазақша сөйлеп, қазақ сахарасына ән

боп жайылды. Бұл туынды абайтанушы ғалымдар тарапынан нәзиралық үлгідегі аударманың озық үлгісі ретінде жоғары бағаланды.

Ақындық өнердің басқа салаларындағыдай Абайдың көркем аударма саласындағы жаңалығы оның қасындағы шәкірттерін бірден елітті. Қазақ поэзиясына келген жаңа құбылысқа дені орыс тіліне жетік Абай мектебі өкілдерінің қызығып, бірден бас қоюы заңды-тын. Абайдың бағыт-бағдарымен, тікелей қолдауымен Европа, орыс ақын-жазушыларының түрлі деңгейдегі әдеби туындылары қазақша сөйлей бастады. Шәкәрімнің А.Пушкиннен аударған «Дубровский», «Боран», Л.Толстойдан «Алты әңгіме» әңгімелер циклы, америка жазушысы Г.Бичер Стоудың «Том ағайдың балағаны», Әсет ақынның «Евгений Онегин», Уэйіс Шондыбайұлының «Иванушке-дурачок», Турағұл Абайұлының М.Горкийден аударған «Челкаш», А.Неверовтен «Мен өмірге жерікпін», «Ортақшыл Мария» әңгімелері, Б.Прустан «Антеқ», Д.Лондоннан «Баланың ерлігі», бізге жетпеген Д.Лондоннан «Мартин Иден» романы сияқты кейбірі нәзиралық үлгіде жалпы оқиғасы қазақшаланса, кейбірі түпнұсқадан алыс кете қоймаған түрлі жанрдағы көркем шығармалардың дүниеге келуінің басында Абай тұр. Себебі, аты аталған аудармашылардың барлығы дерлік Абайдың ақындық мектебінен шыққан шәкірттер.

Абай мектебіндегі аудармашылық дәстүр тақырыбы абайтану ғылымы, оның ішінде Абай мектебі, Абай дәстүрі тақырыптарының аясында өз деңгейінде зерттеліп келеді. Олардың бәріне тоқталып, пікір білдіру бір мақаланың ауқымына сыймайды. Абайдың аударма мектебіне қатысты кейінгі жылдары жазылған еңбектердің ішінде Б.Атығайдың «Абайдың ақындық мектебіндегі аудармашылық дәстүрдің қалыптасуы» деген кандидаттық диссертациясының тікелей осы тақырыпқа арналған. Сондай-ақ, Абай мектебі тақырыбын тікелей зерттеген Қ.Мұхамедханұлының еңбектеріне қоса, Шәкәрім мұрасын зерттеуші ғалым Б. Әбдіғазиевтің, Әсет ақын мұрасын зерттеуші С.Қожағұлдың монографияларындағы тағы басқа еңбектердегі ақын шәкірттердің аудармалары туралы дүниелердің бар екенін ескере отырып, әлі де болса қазақ көркем аударма саласының қалыптасуына әсер еткен Абай мектебінің әсері әлі толыққанды зерттелмеген тақырып деп айтуға болады. Сондықтан, аталған тақырыптың өзектілігі тұтастай алғанда қазақ көркем аударма саласының дамуы эволюциясын анықтауда аса өзекті олмақ.

2. Материалдар мен әдістері

2.1. Зерттеу әдістері

Мақаладағы зерттеуді жүзеге асыру үшін Абайдың өміріне, шығармашылығындағы аударма мәселесі мен шәкірттеріне қатысты барлық бұрын-соңды жарық көрген еңбектер мен ғылыми тұжырымдар жинақталып, жүйеленді. Атап айтқанда, З.Ахметов, Ә. Ысқақов сынды әдебиеттанушылардың еңбектері негізге алынды. Сонымен қатар соңғы уақытта Абай аудармасы мәселесіне қалам тартып жүрген зерттеушілердің еңбектеріне де шолу жасалды.

Абай әдеби мектебі аудармаларының құндылығын, эстетикалық әсер қалыптастыратын мәтін элементтерін айқындау үшін гносеологиялық, әдеби-тарихи және философиялық, логикалық, идеографиялық зерттеу тәсілдері негізінде сараптама жұмыстары жүргізілді. Қазақ әдебиетін әлемдік кеңістікке шығару мақсатында Абай әдеби мектебі аудармаларының өзге тілден аударылу үрдісіне

қатысты тарихи-салыстырмалы, адекватты аударма және балама аударма тәсілдерінің жүйесі негізінде мәдени-салыстырмалы және диахроникалық, транспозициялық зерттеу тәсілдері қолданылып, сараптама жұмыстары жүргізіледі.

Идеографиялық зерттеу тәсілі – Абай әдеби мектебі аудармаларында кездесетін қайталанбайтын ерекше ұғымдардың мәнін анықтау мақсатында қолданылады.

Тарихи-салыстырмалы зерттеу тәсілі – Абай әдеби мектебі аудармаларында кездесетін ұғымдарға хронологиялық және этимологиялық тұрғыда сараптама жасау, анықтама беру жұмыстарында қолданылады.

Диахроникалық зерттеу – Абай әдеби мектебі аудармаларында уақыт ерекшелігіне байланысты мәні өзгерген ұғымдардың мағыналық реңін анықтау мақсатында қолданылады.

Жүйелеу – Абай әдеби мектебінің аударма жанрын қолға алу, шыңдалу кезеңін сипаттайтын ғұмырнамалық деректерді белгілі ретпен орналастыру (сандық, алфавиттік, сапалық, идеялық, хронологиялық ерекшеліктерге байланысты қолданылады).

Сипаттау – белгілі бір ойдың траекториясын анықтап, түпкі идеясын ашу мақсатында қолданылады.

2.2. Материалға сипаттама

Абайдың нәзиралық үлгіде орыс әдебиетінен еркін аударған шығармасы А.Пушкиннің «Евгений Онегині» десек, кемеңгер ақын Пушкинді қазақшалап қана қойған жоқ, қазақ әдебиетіне Пушкин тақырыбын әкелді. Ең алдымен, Абайдың айналасы оның ішінде Абай шәкірттері Пушкин шығармаларымен танысып, оны өздерінше қазақшалады. Пушкиннің бір романынан үзінді аударып, оны қазақ даласына жаңа әуенді әнмен жеткізу – Абайдың өз жанындағы шәкірттеріне көрсеткен үлгісі, үлкен істің бастамасы еді. Ұстаз өз шәкірттерін Пушкинмен таныстырып, оның шығармаларын сол шәкірттердің аударуына ықпал етті.

Абай мектебінің өкілдері ішінде Әсет, Әріптер «Евгений Онегинді» өздерінше қазақша жырласа, Шәкәрім «Дубровский» мен «Боран» прозалық шығармаларын өлеңмен аударды дедік. Әсіресе, Абайдың «Евгений Онегин» аудармасының кейінгі ақындарға әсері мол болды. Тек Әсет, Әріптер ғана емес, Әсеттің әнге қосып айтқан осы жырын Қ.Терібаев, С.Әлімбетов, Ж.Көлдеев, Ә.Шәріпов, Е.Құнанбаев сынды халық ақындары жырлаған. Бүгінде әлемге әйгілі «Абай жолы» эпопеясының ең алғашқы кірпіші 1937 жылы баспа бетін көрген «Татьянаның қырдағы әні» әңгімесінен қаланғандығын ескерсек, Абай жырға қосқан қыр әні уақыт өте келе күллі қазақты әнмен тербеп, өлең-сөзбен әлдилеген Әуезовтің телегей-теңіз туындысының іргетасын қалады.

Абай тапсырмасымен орыс ақыны Ершовтың «Конек-горбунок» поэмасын еркін аударылған шығарма – Уәйіс Шондыбайұлының «Иванушка-дурачоги». Ершовтың бұл поэмасына Пушкиннің өзі жоғары баға берген. Сондай-ақ, зерттеу материалы ретінде Шәкәрім-Толстой шығармаларындағы рухани үндестік, мәдени интеграция мәселелері қарастырылып, Турағұл Абайұлының көркем аудармаларына шолу жасалды. Аталған шығармаларға жалпы шолу негізінде түпнұсқа мен аударма мәтіндер арасындағы және Абай мектебі өкілдерінің шығармашылығындағы жалпы ұқсастықтар мен ерекшеліктер анықталды.

3. Талқылануы

Абайдың аударма дәстүрі қазақ әдебиетіне өзіндік принциптері мен шеберлік үлгісін ала келді және Абай көздеген тағылымдық, тәрбиелік сипаттарға құрылды. Бұл жөнінде А.Есжанова мен Ғ.Есім «Абай және Паскаль шығармаларындағы рухани сабақтастық» атты мақаласында: «Дүниені жүрек арқылы, жан арқылы қабылдау (сезім, сезім, көкірек көзі, т.б.) – кордоцентризм – діншілдікпен қатар, адалдық пен әлеуметтік әдеп сынды ұстындар, Абайға ғана емес, барлық ұлы ойшылдарға тән тұжырым» – дейді (Есжанова, Есім, 2024: 15). Ал, біз, бұл тұжырым тек ұлы ойшылдарға ғана емес, олар қалыптастырып кеткен әдеби мектептер мен шәкірттер легіне, рухани таным дәстүрін қалыптастырған кейінгі дәстүр жалғастырушыларға да тән құбылыс деп айтар едік. Себебі, Абай мектебінің өзегі саналатын дидактикалық сарын тек Абайға ғана емес, Абай мектебінің шәкірттеріне де тән екенін аударма шығармалары сан мәрте дәлелдеп берді. Әр ақын-шәкірт өз шама-шарқына қарай, аударманың түрлі үлгісін игере отырып ұстаз қойған биік межені бағындыруға тырысты. Аударма дәстүріндегі ұстаз бен шәкірт арасындағы тақырып таңдау, шығарма оқиғасын иіп әкеп ортақ идеяға жұмылдыру сияқты ақындық мектептегі тұтас шығармашылық процестің мәнін ашу – Абай мектебіндегі жаңа жанр қалыптасуының ұлттық әдебиетіміздегі орнын айқындай түсетіні анық. Осы арада ақынның аудармалары туралы салмақты зерттеулер жазған З. Ахметов Абайдың аударма өлеңдерін бүгінгі аударма туралы ұғым-түсінік тұрғысынан келіп бағалаудың дұрыс еместігін айта келіп: «...Абай болса, ол қазіргі аудармашылардай тек түпнұсқаны бар қалпында жеткізуді ғана мақсат етпеген. Қай шығарманы болсын өз көңіл күйіне үйлестіре, қысылмай, қымтырылмай еркін тәржімелейді. Сонда да кейбір аударма өлеңдері түпнұсқамен өте жақын келіп, мейілінше үндес шығып жатса, ол – оның ақындық шеберлігінің бір қырынан көрінуі, қызықтап, қазақшалап отырған түпнұсқаның сарыны мен өз ой-сезімінің арасындағы үйлестіктің нәтижесі» (Ахметов, 1995: 167), – дейді. Ақын шәкірттердің аудармалары туралы зерттеу жұмысында осы пікірді назарда ұстанған жөн. Аудармалар шәкірттердің орыс тілін білу дәрежесіне, ақындық шеберлігіне, түпнұсқа авторының айтар ойын қаншалықты дәл тауып, тамырын дөп басқанына қарай әр-түрлі үлгіде және қилы көркемдік деңгейде жазылды. Мәселен, Әсеттің «Евгений Онегині» мен Уәйістің «Иванушке-дурачоғын» Шәкәрім, Турағұл аудармаларымен бір үлгіге, бір деңгейге қоюға келмейді. Тіпті, Шәкәрімнің «Дубровскийі» Әсет, Уәйіс аудармаларындай нәзира үлгісіне жақын дегенімізбен, алдыңғысының көркемдік деңгейі көш ілгері. Ал, Толстойдан аударғандарының сәттілігін екі ақын арасындағы рухани туыстықтан іздеген жөн. Сондай-ақ, Турағұлдың прозалық аудармаларындағы еркін аударылған «Челкашынан» дәлме-дәл (жолма-жол) аударған «Мен өмірге жерікпіні» сәтсіздеу шыққан. Міне, әр ақынның аударма жолындағы ізденістері мен жетістіктерін ғана емес, әрқайсының шама-шарқына байланысты кемшін соғып жататын тұстарын жеке-дара қарамай Абайдың өнеге-ықпалының, осы саладағы сүрлеу жолының бағыты аясында қарастырғанда ғана Абай мектебіндегі аударма дәстүрінің тынысына толық баға бере аламыз. Бір ескеретіні Абай айналасындағы көркем аудармаға барған шәкірттердің көбі орыс мектебінің маңай-қарасын көрмеген, көргендерінің өзі тіл сындырудан ары бармай, негізгі сауатын Абай алдында ашқандар. Арнайы

орыс мектебінен өтпей, классикалық аударма үлгісін ұсына білген Шәкәрім, Турағұл сынды шәкірттердің таң-тамаша етер таланты мен қоса ұстаз Абайдың осыншалық деңгейде тіл үйрету қабілетіне тәнті боласың. Әрхам Ысақовтың естелігіне көз жүгіртейік: «Абай ауылында орысша сөйлей, жаза білетұғын мынандай адамдар болды. Абайдың өз інісі Ысқақ, Оспан, Шәкәрім, Кәкітай, баласы Турағұл, Мекаил, көршілері Хабидолла, Сүлеймен, Махмет, Мүрсеит, Солтанбайдың Ысқағы, Ырсайдың Ысқағы. Осы айтылған адамдар өмір бойы орыс школын ашып көрмеген, Абайдың ғана алдында болып тәлім-тәрбие алғандар» (Ысқақов, 1995: 169).

Абай тапсырмасымен орыс ақыны Ершовтың «Конек-горбунок» поэмасын еркін түрде аударған – Уәйіс Шондыбайұлы. Уәйіс ақынның мұрасы төл қолжазбасы арқылы жетпегендіктен, ақын шығармаларының авторлық құқын анықтау мәселесіне қатысты біраз мәселелердің даулы болып жататыны заңды. Сондай екіұшты пікірлер Уәйістің аталған поэмасы төңірегінде де өрбіген-ді. «Иванушка-дурочоктің» бізге екі қолжазбасы жеткен. Бірі – ақын мұраларын жинап, кейінгі ұрпаққа жетуіне тікелей себепкер болған Майдан Құрмашевтікі, екіншісі – Шыңғыстау өңірінен Жақын Садырбаевтікі. Екі нұсқада аса айырма жоқ. Осы нұсқаларға табан тірей отырып Қ.Мұхамедханұлы поэманы Уәйіс ақындікі ретінде түсініктер беріп, талдап, ақынның жинағына енгізеді. Екінші бір дерек бойынша аталмыш дастан Көкбай ақындікі делінген. Көкбай мұрасын жинаушы Сейітқали Қарамендиннің құрастыруымен (анығында С. Қарамендин дүниеден өткеннен кейін балалары шығарған) шыққан «Абайдан сабақ алдым бала жастан» деген атпен Көкбай ақын шығармаларының ішінде әлгі поэма «Иванушка дастаны» деген атпен берілген. С. Қарамендин түсінігінде былай дейді: «Бұл дастанды Көкеңнің өз баласы Демесін дәптерге көшіріп алып жаттап жүр екен. Шәкерхан мен де оқын десе бермейді. Тоқмади ақсақал Шәкерханның әкесі Көкбайға айтыпты: – Менің балама да көшіріп беріңіз деп. Сонда 1-2 күннен кейін Көкең көшіріп берді, – дейді. Шәкерхан қазір Аякөз қаласында Ақшатау көшесі, 7-үйде тұрады. Көкбай ақынның туысы. Бұл кісінің айтуынша өзі Керей Қожагелді еліне жиен екен. Уәйіс ақын да нағашысы екен. Ол да Көкеңнен көшіріп алған дейді. Уәйіс ақын орысша оқымаған... Мен өзім 1927 жылы Мұқажан (Мұхамедқали) Назарбекұлы Мұрзин ағайдың қолжазбасынан көшіріп алдым, арап әліппесі еді» (Жанатайұлы, 2005: 168). Біздің ұққанымыз поэма Көкбайдікі делінгенмен, С. Қарамендиннің қолында ақынның қолжазбасы жоқ. Көкбай мұрасын зерттеуші Ж. Әубәкір осы туындының ақиқатын анықтауға арнайы мақала жазып, поэма Уәйістікі де, Көкбайдікі де емес, Абай елінің тұрғыны Жақын Садырбаевтікі дегенді айтады (Әубәкір, 2006: 10). Зерттеушінің негізгі ұстанар дәлелі – Семей қаласындағы Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қорында Ж.Садырбаевтың «Иванушка» дастаны түсініктерімен сақталған төте жазудағы қолжазба (Абай музейі қоры, 26). Жақынның өз қолжазбасында поэманы «мен жаздым» деп қалай жазылғандығын тәптіштеп айтып береді. Бірнеше беттен тұратын Жақын түсініктемесінің қысқаша мазмұны былай: Уәйіс ақын Жақындыкінде қонып жатқанда, бір жігіт осы орыс ертегісін айтқаны, оған Уәйістің аса қызығушылық танытып, Жақынға «жаз» деп тапсырма бергендігі сөз болған: «...Уәйіс маған қалжыңдап күліп, Жақын өскенде сен де Иванушка сықылды пештің қасында жаттым демей, мынау орыс ертегісін мен

саған тақырыбын қазақша ықшамдап беремін. Сен мұны қыстай ермек етіп өлеңге аударып шық», – дейді түсінікте. Көкбай, Уәйіс, Жақындікі делінетін нұсқалар ішінара болмашы өзгеріс кездеспегенде бірдей. Тек Көкбайда «Үлкендер жазсаң ед деп сұраған соң» деп келетін поэманың кіріспесіндегі сөздер Уәйісте «Ыбырай жаз деп бұйырған соң», Жақында «Уәйіс жазып бер деп тапсырған соң» деген сияқты әр автордың ыңғайына қарай өзгерістерге ұшыраған. Бұл өзгерістер әр ақынға тартушы кейінгі жырлаушылар тарапынан болған ба деген ойдамыз. Анығын айту қиын. Жақын Садырбаев деген ақын болған ба? – деген сұрақ төңірегінде мардымды жауап беру де оңай шаруа емес. 1896-1956 жылдар аралығында өмір сүрген Жақын «замана таршылығынан бойындағы ақындық дарынын өрістете алмаған» (Жанболатұлы, 2004: 128). Кейінгі ұрпаққа бірер өлеңі ғана жеткен Жақынның ақындығынан сыр шертетін Есентай Бердиннің өлеңіне үңілейік:

Алғыр ақын ағушы ең жел қайықтай,
Қамап алды ау басыңнан бұлт айықпай.
Суға батпас балықтай сүңгуші едің

Сор келсе де тұрушы ең сен жалықпай (Бердіұлы, 2001: 147), – деген жолдардан Жақынның ақын болғандығына қол қоямыз. Жалғыз Жақын емес Садырбай қажының Жақып, Фирдауси деген ұлдары да ақын болғанын айтады Б.Исабаев (Исабаев, 2001: 374). Жақынның ақын болғанында дау жоқ, тек сол ақындық өнерді өрістетуге қиын тағдыры мұрша бермеген сыңайлы. Ал, жазылған шығармалары жоғалғаны белгісіз, біреулердің қолында қалғаны белгісіз әйтеуір бізге жетпеген. Міне, осындай күрмеуі көп мәселелер Ершовтан еркін аударылған «Иванушка-дурачок» поэмасын Жақынға телуге бой бермейтіндей. Осы деректерді салғастыра отырып аңғаратынымыз, поэмаға Уәйіс есімінің қатысты екендігі. «Уәйістің тапсырмасы арқылы жаздым», – деп Жақынның өзі айтады. Естеліктер ауанына назар салсақ, поэманы Уәйістікі дейтін М.Құрмашев, С.Жақыпов, А.Оразалинов, М.Дәулетов, Т.Өскенбаев, Ы.Тлеуберлин, Қожагелді Ісләм сияқты кәрікұлақ шежіре қарттардың біразы Уәйісті көзі көргендер.

Уәйіс мұрасын зерттеуші Қ.Мұхамедханұлы Жақын қолжазбасына байланысты мына бір жайды айтады: «...Уәйістің бұл шығармасын жақсы біледі дейтін Абай елінің бір-екі адамының аты-жөнін де маған атап айтқан еді (Ол екі адамы Жақын Садырбаев пен Жұмакүлбай Базарбайұлы болар – Б.Е). Сол адамның біреуі менің өтінішім бойынша, сол «Иванушка дурачок» поэмасының өз қолымен жазған нұсқасын 1950 жылы маған жіберген еді. Бірақ, ол кісі бұл поэманы орыс ертегісінен алып, жазған өзім едім деп, қалай жазғанының тарихын ұзақ әңгіме етіп, төндіріп айтады... Қолжазбаның соңында тағы мынадай түсінік береді: «Иванушка дурачоктың» нақ жазылған уақыттағы қолжазбасы бұрыннан үйде жатқан ескі кітаптардың арасында жүр екен. Аяғы бүлініп, жоғалыпты. Сондықтан аяғын жазып қостым», - дейді» (Мұхамедханұлы, 1994: 184), – деген ғалымның сөзі біраз нәрсені аңғартқандай. «Иванушка-дурачокты» Абайдың тапсырмасымен Уәйіс жазғаны шындыққа келетін сияқты. Десек те, Бұл шығармаға Жақын ақынның да қатысы болған. Болғанда, Уәйістің тапсырмасымен поэманы жырлап, Уәйіс оны үстінен өңдеуі, я қайта жазуы мүмкін немесе Уәйістің жыртылып, соңы жоғалған туындысының соңын қайта жазуы мүмкін, әйтеуір осы шығарманың жазылуынан Жақынды тысқары қалдыра

алмаймыз. Бірақ, бұл шығарманы Жақындікі ете алмайды. Қолда басқа деректер болмағандықтан орыстың Иваны туралы шығарма Уәйіс қоржынында қала тұрмақ. Ал енді бұл шығарманың баспа бетін көруіне келсек, тағы бірсыпыра кедергілерге ұшырағанына куә боламыз. Алғаш рет поэма Қ.Мұхамедханұлының құрастыруымен жарық көрген ақынның «Уақыт өрнегі» жинағына «Алтын жал» деген атпен енді. Шығармаға ешқандай қатысы болмаса да, Иванның уағдаласатын аты «Ат екен алтын жүнді, күміс құйрық» деп суреттелетіні бар, соған байланысты болар поэмаға әлгі ат таңылған. Орысша «Конек-горбуноктың» аудармасы болар. Сол кезде бір ««Иванушка дурачок» емес, Уәйістің бүкіл жинағы үлкен саяси сүргіден өткен. Бұл туралы арнайы мақала жазған зерттеуші Т.Ибрагимов былай дейді: «Сақтық» принципін өзінше ұстанған редактор алғысөздегі және ақын шығармаларына берілген түсініктердегі бүкіл ру, адам, тарихи есім аттарына көп-көп күдікпен қараған, көпшілігін сылып тастаған. Тіпті кей адам аттарын өзгертіп, кейбіреуіне өздері жаңадан ат қойған, шығармалардың да атауын өзгеркен» (Ибрагимов, 1988: 3). Әрине, мұның бәрі кеңестік жүйе қыспағының салдарынан. Жинақ 1986 жылғы орыс үстемдігінің өршіп тұрған шағында баспаға түскенін ескерсеңіз, «Жошы-Алаша хан» дастанының «Кұланның зары» боп өзгеруін, тарихи поэма – «Тәуке-Жікібай» мен туған жер тақырыбына жазылған «Шұбартау», «Перуайым» ән өлеңдері редакция тарапынан алынып тасталғандығын сол кездегі саяси салқынның салдары деп ұққан жөн. «Ұлы орыс халқына» қашанда «аға ұрпақ» деп табына қараған біздің сол кездегі саяси ахуалымыз үшін «Басы таз, ірің аққан» орыстың Иваны туралы шығарманың жариялануы аса қолайлы емес-тін. Сондықтан да, «Алтын жалдағы» Иванды мейлінше ақылды, талапты етіп көрсету үшін редакция Уәйіс шығармасын қидалап, сөздерін ауыстырып дегендей аяусыз «жөндеген». Екі нұсқаны салыстырып оқыған адамға бірден байқалатын түзеулер мен күзеулер туралы ой қорытуды оқырманның өзіне қалдырайық. Айтайық дегеніміз, өзі кешігіп барып жұртшылық қолына тиген ақын шығармаларының осыншалық саяси қысымға ұшырауы Уәйіс ақын мұрасының нағыз ұлттық ой-әуенге суарылғандығының айғағы бола алады.

Уәйіс шығармасын аударма деуге келмейді. Ершовтың «Конек-горбунок» поэмасындағы кейбір оқиғалары ғана алынып, қазақша жырланады, орыс поэмасының төрттен бірі ғана екшеленіп алынған. Уәйістің орыс тілін қаншалықты білгендігі жайында дерек жоқ. Десек те, Шәкәрім, Турағұлдардың дәрежесіндегі маман аудармашылардың тәржімаларымен салыстырудың жөні келіспес. Бастысы, Уәйіс ақын қазақ оқырманына Ершов поэмасының қызықты, тартымды тұстарын жеткізе алған. Жеткізгенде де түпнұсқаны қайталамай, қазақы еркіндікке салады. Орыстың Иваны қашанда жолы болғыш қазақтағы тазша баланы еске түсіреді. Ершовта атты құйрықтан ұстап алса, қазақша нұсқада тұзақ-арқан тастайды. Түпнұсқада қолға түскен бие болып, ол үш құлын беріп, біреуі атынды шығарады десе, Уәйіс оқиғаны қысқартып Иванға бірден ғажайып жылқының өзін ұстатады. Уәйістің жылқысы әуелден алтын жүнді, күміс құйрық, сирағының өзі жүз елу кез алып тұлпар. Сол тұлпардың құлағынан кіріп, танауынан шыққан Иван сылқым жігітке айналады. Патшаның неше алуан сын-талаптары туралы оқиғалар Уәйісте қысқартылып, тек қыз жүзігіне байланысты оқиға алынған. Осындай қысқарту, өзгертулер бола тұрғанмен Уәйіс түпнұсқадан алыс кетпеген. Мәселен:

Әкесі: «Не көрдің» деп сұрағанда,
Не спал всю ночь, – деп жауап берді, –

деп түпнұсқадағы «Всю я ноченьку не спал» дегенін тап басып тұр. Осы арада Қ.Мұхамедханұлының: «Білетін адамдардың айтуынша, бұл шығарманың тақырыбын Уәйіске Абай берген екен, өлеңмен жазылған орыс ертегісінің уақиғасынан оған айтып беріпті және орысша жақсы білетін бір шәкіртіне, орысшасын Уәйіске оқып беріп, түсіндір деп тапсырған екен» (Мұхамедханұлы, 1994: 184), – деген сөзінің жаны бар. Орыс тілін жетік білетін Көкбайдың да қатысы осы арада болуы мүмкін. Шығарманың аяғында:

Жалқаулар көп ұйқыдан түк тапқан жоқ,
Еңбектің нәтижесі міне осындай, –

деген ой қорытқанымен, ақымақ Ивандарға да бақ қонады немесе таңдап келіп тазға жолыққан патшаның қызын келемеждеу сияқты астарлар да жоқ емес.

Осылайша, «Абай шығармашылығының алтын арқауында адамға деген құрмет, адамгершілік, ізгілік идеясы басты орында тұрады» – деген тұжырым тек Абай емес, дидактикалық сарындағы адалдық ұстындарын насихат қылған Абай мектебінің өкілі Уәйіс Шондыбайұлының аудармаларында да көрініс тапты (Қартаева, Ысқақұлы, 2023: 63).

Әсет, Уәйіс ақындардың аудармалары нәзира үлгісіндегі мазмұнын қайта жырлау болса, Шәкәрімнің аудармаға келуі мүлде бөлек. Аудармашы болу үшін сол тілді білу жеткіліксіз, сол ұлттың психологиясын меңгеру шарт. Екінші жағынан аударушы өз тыңдарманының көңілінен шығу үшін, туған тілдің заңдылықтарына бағынуы да заңды. Міне, Шәкәрім тілдік туыстығы алыс жатқан орыс тілінен жасалған аудармаларында осындай алтын аралықты ұстауға тырысты. Шәкәрімнің Пушкиннен аударған «Дубровский», «Боран» шығармаларына ғалым Б.Әбдіғазиев, зерттеуші Б.Атығайлар арнайы тоқталғандықтан, біз ақынның аудармашылық шеберлігін тану барысында Л.Толстойдан аударған еңбектеріне аз кідіріс жасауды жөн көрдік.

Шәкәрім мен орыс әдебиетінің алыбы Л.Толстой арасында рухани жақындық өте күшті болған. Шығыс пен Батыстың ойшылдары мен даналарын түгелге жуық оқыған Шәкәрім Толстойдан рухани туыстықты сезініп, орыстың кемеңгер жазушысын өзіне ұстаз тұтты. Ал, Шәкәрімнің Толстойды тануы, сөз жоқ, Абай арқылы. Абай Л.Толстойдың шығармашылығына ертеден ден қойған. 1870 жылдардың басында Семейдегі кітапханада дәл осы Толстойның кітабын сұрап тұрған жерінде орыс зиялысы Е.Михаэлиспен танысады. Абай шығармашылығынан Толстой үлгілерін іздеген Әуезовтің: «Абайдың «Ғақлия» атанған қарасөзі барлық құрылыс қалпымен, шебер, шешен тілімен және өлеңдеріндегі ой толғауының көпшілігін тереңдеп, еселеп, өсіріп жеткізуімен біздің әдебиеттегі тағы бір соны, қызықты жаңалықтың бірі болған. Мұнда да сыншыл, ойшыл Абай көрінеді. Орыс әдебиетіндегі Лев Толстойдың кейбір толғау үлгілеріндей, бірақ қазақ халқының өз тіршілігіндегі күнделік болмысынан туған аса бір алғыр, жүйрік, кейде шешен орамды мол бір әсер көрініп отырады» (Әуезов, 1986: 13), – деген пікірін індетте үнгіп, екі ойшыл

арасындағы шығармашылық байланыстар туралы сөз қозғау – арнайы зерттеуге жүк боларлық мәселе.

Шәкәрім Толстойды ұстаз тұтты деген мәселеде бірін үйретуші, екіншісін үйренуші ретінде ғана қабылдап, жалаң дидактикаға бойсұну дұрыс емес. Екі ақынның байланыс түйіндерін тереңнен, адамдық болмыс, ойшылдық дүниетанымынан іздеген жөн. Толстой мен Шәкәрімнің өмір сүрген дәуірі бір. Екіншіден, екі ақынның шыққан тегі ұқсас, Толстой орыстың графы болса, Шәкәрім дала феодалы – Құнанбайдың немересі. Ясная Поляна мен Саят қора – қос данышпанның елден жырақтауы ғана емес, өзгеше өмір сүру салтындағы, дүниетанымындағы үндестік. Тек көркемдік танымы ғана емес орыс білімпазы мен Шәкәрім арасында өміртірліктің барлық саласында осындай үйлесімді ұқсастықтарды елемеу мүмкін емес. Міне, осы ұқсастықтар екі суреткердің шығармашылық бірлігі, соның ішінде әсіресе эстетикалық көзқарастарындағы үндестікке әкелді. Дүниенің, болмыстың, қоғамдағы адам орнының болашағы туралы ой-толғамдарындағы екі ақынды бір арнаға тоғыстыратын дүние – Шәкәрімнің Толстойдан аударған аудармалары. Шәкәрім орыс жазушысының шығармаларының біразын сол жанрда, яғни прозалық үлгіде аударумен алдыңғы шәкірттерден ерекшеленеді. Бізге белгілісі «Асархидон-Лаэли», «Үш сауал» және «Крез патша» деп жүргенімізбен, соңғысы Толстой шығармаларының ішінде кездеспейді. Толстойдың шығармашылығын зерттеуші ғалым А.Гольденвейзер осы әңгімелердің бірі туралы: «Эти сказки он написал в пользу евреев, пострадавших от кишиневского погрома», – деп жазса, Толстойдың өзі бұларға байланысты «сюжеты их ниоткуда не заимствованы» (Гольденвейзер, 1959: 132) деп көрсетіпті. «Үш сауал» туралы Толстой тағы былай деген екен: «Три вопроса» я задумал когда-то давно еще и предложил потом этот сюжет Лескову. Он написал рассказ – очень неудачный. Теперь, пожалуй, может возникнуть из этого недоразумение» (Толстой, 1913: 62). Толстойдың бұл қарекеті Абай мектебіндегі шәкірттерге тақырып беру үрдісін еске салғандай. Бұл көркемдік-эстетикалық талғамы жоғары әр тұлғаға тән әдеби мектеп қалыптастыру үлгісінің әлем әдебиетіндегі жарқын бір көрінісі ғана.

Абай мектебіндегі шығармашылық жұмыстың негізі бағыты тәрбиелік мақсаттарға қызмет етеді десек, аударма жанры да сол үрдістен алшақ кете қоймағаны анық. Дей тұрғанмен, Толстойдан аударылған әңгімелерден тек тәрбиелік-дидактикалық сарынды байқап, аударманың ішкі ойына мән бермеу біржақтылық болады. «Әншейін бос сөз демей гибрат ал, ой жібер ішкі сырын пайымдарға», – деген Шәкәрім сөзінің астарына үнілген жөн. Мәселен, «Асархидон-Лаэли» әңгімесінде дүние-байлықтан бас тартып, адамгершілік мұраттарды жер-жаһанға таратушыға айналған хан бейнесі арқылы мәңгілік тақырыптардың сырын ашуға ұмтылады. «Біреуге жамандық жасасаң, қайта айналып өзіңе тиер», «өмір барлық тіршілік иесіне бірдей», «адамның бұл өмірдегі рөлі – жақсылық жасау» деген сияқты мәңгілік мәселелердің төңірегінде ой қозғайды.

Аударылған Толстой әңгімелері қай жағынан болсын Шәкәрімге жақын. Шәкәрімнің Толстой әңгімелерін аударудағы бір ерекшелігі аударманың нақты бір түрін ұстанбай, барлық түрін араластыра пайдалана бергендігі. Және кейіпкер сомдауда да Толстойға үнемі ере бермегендігі байқалады. Асархидон патша

Шәкәрімде Толстойдағыдай тым қатал, тасжүрек емес. Бұны Шәкәрімнің қиыс кетуі емес, аудармашының өзіндік образ жасауы деп ұққан жөн. Толстой дүниетанымын жете меңгерген Шәкәрім кейбір сөздердің өзіне емес, қолданыстағы философиялық мағынасына қарай береді. «...Будешь разрушать пределы, отделяющие твою жизнь от других существ, будешь считать другие существа собою – любить их», – деген Толстой сөздерін Шәкәрім: «Сол тіршілікті жақсы өткізуге әм соңыра пайдасын көруге жалғыз-ақ жол бар. Ол жол ...Барша жан иесіне шын жаның ашып, шын махаббат етумен табылады», – деп аударған. Существа дегеннің тура аудармасы тірі организм, тірі жәндіктер бола тұрғанмен, Шәкәрім оны Толстой ұғымына сай жан иесі деп өте сәтті береді. Келтіре берсек осындай мысалдар жетерлік.

Шәкәрім қазақ оқырманын Толстой сияқты орыс әдебиетінің өкілімен таныстыруды ғана мақсат тұтпағаны белгілі. Оны қызықтырған ең алдымен тағылымдық сипаттағы шығармаларының сюжеті. Әр әңгіменің соңында Шәкәрімнің авторлық қорытуы бар. Мысалы, «Үш сауалындағы»:

Адамшылық іздесең, бұл жолға түс,
Алдау қылма біреуге қиянат күш.
Жетілсең де жемтік жеп ел зарлатпа
Ар ынсаптың сүйгені – таза жұмыс, –

деген сияқты сөз соңы Толстойда жоқ. Шығыс әдебиетіне тән эпилогтық мораль Шәкәрімнің өзіндік шешімін ғана байқатып қоймайды, дәл осы шығармаларды аударудағы мақсат-мүддесін де айқындап тұрғандай.

Жалпы Толстойдан аударған шығармаларында философиялық ренк басым болса, Пушкиннен алған «Дубровский», «Боран» аудармалары ақынды толғандырған, қазақ өміріне, ұғымына аса жат емес оқиғаларға толы. Өнері озған елдің өресі де биік екенін сезген ақын:

Үйренсе ғылымменен сол өнерін,
Білер еді-ау өнердің не берерін.
Танысса ақын, ойшыл адамымен
Табар еді-ау адалдық ар көмегін, – деп, басқа жұрттың жазғандарын

қазақша сөйлетудегі мақсатын ұқтырады.

Абай шәкірттерінің ішінде Шәкәрімнен кейін аударма жанрын жетік меңгерген адам – Турағұл. Абай балаларының ішінде кеңестік заманның ащы дәмін татып, өмірінің соңы қайғы мен қасіретке толы болған Турағұл Абайұлының мұрасы да Абай шәкірттерінен қасқалана бөлініп, «халық жауы» ретінде бертінге дейін зерттелу мүмкіндігінен тыс қалып келді. Турағұл туралы сөз енді басталды десек, Абай туралы баға жетпес естелік пен бірнеше аудармалардың авторына берілер баға әлі алда. Турағұлдың шығармашылық өмірбаяны туралы көсіле сөйлеуге жұмыстың көлемі көтермейтін болғандықтан, нақты тақырып аясынан аспай оның аудармалары туралы аз пікір білдіргенді жөн санадық.

Турағұл жасында өлеңге әуес болып, жүре-бара қойып кеткенге ұқсайды. Кейіннен орыс ақын-жазушыларының шығармаларына қызығушылығы артып,

біржола аударма жұмысына ден қойып кетеді. Туа біткен дарынына қоса Абайдың алдын көріп өсу, ақындық мектептің қайнаған ортасында білімін шыңдау бақытына ие болады. Ақыш Турағұлқызының естелігіне қарағанда Турағұл біраз жыл Семейде оқыған (Абай музейінің қоры, 989). Алғашқы тіл сындыруы да сол кезде болса керек. Алайда, қалған білім, соның ішінде орыс тілін еркін меңгеруіне әке – Абайдың тікелей әсері, онымен қоса Абай жанына жиналған көзі ашық, көкірегі ояу шәкірттердің ықпалы болды. Әрхам Ысқақов былай дейді: «Турағұл жас күнінде ескіше молдадан оқып, арабша хат таныған. Мағауияның қасында болып, одан тәрбие алып, орысша тіл үйреніп, орыс кітаптарын оқып, ұғарлық білім алған» (Ысқақов, 1995: 179). Турағұлдың орысша сауатты болғандығы туралы мұрағат деректерінде де келтірілген. Семей облысы әскери губернаторының рапортында былай деп жазылған: «...Болыс управителі Біләл Құнанбаев – 27 жаста. Оның кандидаты Турағұл Құнанбаев – 41 жаста, оған жақтап дауыс бергендер – 14, қарсы дауыс бергендер – 18. Орысша жақсы сөйлейді» (Постановление, 1900). Турағұлдың орысшаға сауаты туралы ол кісінің өзін көрген Ниязбек Алдажаров естелігіндегі Көкбайдың әңгімесін келтірейік: «Абайдікіне келген орыс досы сол Тобықты ішінде Мамай руына бармақ болады. Абай қасына Көкбайды қосып береді. Көкбай – орысша сауатты кісі. Олардың қасына Турағұлды да ертіп жібереді. Ауылдан шыға бере әңгімеге кірістік, орыс ортамызда, мен өзімше орысшаға тәуірмін ғой деп сөйлесе бастаған соң Турағұл да араласты. Орыс тілін «білгіш» мен елеусіз қалып, қонағымыз Турағұлмен сөйлесіп кетті. Сөйтсем, ол орыстың жазушыларын жақсы біледі екен. Ақырында мен жанторсық сияқты босқа салақтап барып қайттым. Абай ауылында жиі болып, бірге өскен Турағұлдың орысшаға жетік екенін бірінші рет естіп таң қалдым деген Көкбай» (Алдажаров, 1992: 80).

Турағұл әдебиет жолына, оның ішінде аударма ісіне Абай дүниеден өткеннен көп кейін, 1920 жылдары барып бір-ақ келді. Оның өзінде Турағұлдың қиын тағдыры, саяси қысым оның аудармамен шұғылдануына небәрі екі-үш жылдай ғана уақыт мұрсат берді. Төңкеріс орнағаннан кейін Турағұл Алаш-Орда өкіметінің белсенді мүшесі болып, Әлихан Бөкейханұлы, Міржакып Дулатұлы, Әлімхан Ермеков сияқты ұлт зиялыларымен қоян-қолтық араласады. Осы жылдары М.Әуезовпен де тығыз қарым-қатынас орната бастайды. Алаш өкіметі қуғынға ұшырап, Турағұл 1922 жылы Әлихан, Міржакыптармен бірге қамауға алынып, төрт ай түрмеде отырады. Алаштың азаттығын аңсаған ұлт зиялыларының сағы сынып, тауаны қайтқан шақта, Турағұл да елден оңашаланып, Ақшоқыдағы атақонысқа кетіп, біржола шығармашылықпен айналысуды жөн көреді. Бірақ, «шонжар» Құнанбайдың ұрпағына елсізде де тыныштық бермейді. Ең аяғы аудармасының өзіне секеммен қарайды жалашылар. Семей қаласындағы мұрағатта Алаш-Ордаға қатысты, оның ішінде Турағұл Абайұлы туралы біршама құнды деректер бар. Турағұлдың үстінен жазылған арыз-шағымдардың ішінде «кеңес өкіметіне жағымсып, ел арасындағы беделін көтеру үшін орыс тілінен кітаптар аударып, өкіметті өзіне қаратпақ болды», – деген сияқты азғындық күйге түскен жалаларды да кездестіруге болады. 1927 жылы қайта ұсталып тергелген ақын келесі жылында мүлде жер аударылады. Мәкен Турағұлқызының айтуынша әкесі айдауда жүргенде Д.Лондонның «Мартин Иден» деген романын аударған екен. Өкініштісі, ол шығарма бізге жетпеген. Тіпті

күнкөрістің қамымен Турағұл өз аудармаларын басқаның атымен де жариялап тұрған ғой. Мәкен Турағұлқызы: «Мұхтар Әуезов әкем туралы әңгімелеген кезде, Мәкен, Турағұл орыс тілінен көптеген көркем шығармалар аударып, басқа кісілердің атымен шығып тұрды. Қаламақысын өзіне жіберіп тұрды. Аmandық болса бәрін де кейін айтып берем дейтін. Бірақ тағдыр оны бізге жазбады. Мұқаң кенеттен қайтыс болып кетіп, ол сырдың шындығы ашылмай қалды» (Құнанбаев, 2020: 3) – дегенге бақсақ, біздің білетініміз Турағұлдың аударма өнеріне енді кіріскен шақта жазғандары болып шығады. Қаншама таңдай қақтырар дүниелердің басқаның атымен тарихта қалатыны өкінішті-ақ.

1894 жылы жазылған М.Горькийдің «Челкашын» аударып, 1925 жылы шыққан «Таң» журналының 3,4 сандарында бастырды. Турағұл «Челкашты» сөзбе-сөз аударған және тілі ауыр орыс жазушысының ойын дәлме-дәл жеткізе білген. Бірер мысал: «Закованные в гранит волны моря подавлены громадными тяжестями, скользкими по их хребтам, бьются о борта судов, о берега, бьются и рошшут, вспененные, загрязненные разным хламом», - деген Горький суреті Турағұлда: «Шатырлы кемелер, пороходтар тар пристаньда ерсілі-қарсылы жүзіп, суды жарып салған толқыны тоқтап тұрған кемелердің кемеріне шылпылдап, жарға, жартасқа соғып, сылқылдап, шөп-шар, неше түрлі керексіз заттармен беті шұбарланып, езуі көпіршіп жатыр», – деп аударылған. Түпнұсқадан қанша алыстамады дегенмен қазақ жазушысында сурет, баламаларға баруда еркіндік бар. Беті шұбарланып, езуі көпіршіген нақты сурет шебер аудармашының қосқан деталі. «Зеленоватое море» – «көк теңіз», «голубое южное небо мутно»-ны «оңтүстіктің жасыл әуесі лайланып» деген сияқты ауысуларға барғанмен, түпнұсқадағы суреттемелерден ауытқымаған, керісінше кей тұстарда қазақы ұғымға орай жетілдіріп отырған. Әрине, сөзбе-сөз аудармада жетістігі мен қоса кемшілігі де болатыны белгілі, әсіресе орыс тілінің грамматикасын арнайы оқымаған Турағұл аудармасы да мұндай кемшіліктерден қаша алмаған. Горькийдің стилін бұзбауға тырысқан аудармашы, сөйлемдерін орыс грамматикасының заңдылығына құрып, қазақ ұғымына ауырлатып алған тұстары да бар. «Челкаш отпустил его руку и спокойно зашагал длинными ногами назад, к воротам гавани», – дегенді сол қалпында «Челкаш оның қолын қоя бере салып, ұзын аяғымен қақпаға қарай аяңдады», – деп аударды. Горькийдің қаламгерлік табиғатын бұзбай беруге тырысқан Турағұл «Челкашта» біршама жетістіктерге жетіп, қазақ аудармасына үлкен үлес қоса алды.

Сөзбе-сөз аудармаға біржола көңілі ауған ақын А.Неверовтің «Я хочу жить» деген әңгімесін аударып, біраз сәтсіздіктерге ұшырайды. Әрине, сол кез үшін Турағұл аудармалары үлкен жетістік болды дегенімізбен, жалпы әдеби сын тұрғысынан келгенде «Мен өмірге жерікпін» деп тақырыбы сәтті алынған шығармада біраз кемшіліктің бары байқалады. Аудармашы түпнұсқадан бірде-бір сөзді қалдырмауға тырысқан. Бірақ бұдан аударма мүлде жарамсыз деген ой тумауы керек. Бастысы Турағұл шығарманың ішкі рухы мен сыртқы бітім-болмысын бірдей меңгеріп аударған да А.Неверовтің идеясын дәлме-дәл жеткізе білген. Аудармашы тынысы А.Неверовтің келесі туындысы «Мария – большевичканы» аударғанда ашылады. Алдындағы аудармаларда сөзбе-сөз кібіртіктеп отырған аудармашы бұл шығармасында қазақы жатық тілге салып, еркін көсіледі.

Төңкеріспен бірге келген шолақ белсенді большевик әйелдің бейнесін сайқымазақ еткен А.Неверовтің астарлы идеясын тап басқан Турағұл туындының ішкі рухына да бойлай алған. Шығарманың басындағы: «Была такая у нас. Высокая, полногрудая, брови дугой поднимаются – черные! А муж у нее с наперсток. Козленком зовем его. Так, плюгавенький – шапкой закроешь», – деген портрет аудармада: «Топтан қомдығы шыққан нардай, тояттаған қыран төс, күйе қасы доғалдай иілген әйел біздің арамызда болды. Оның шүйкедей байын текешік деп ат қойып кекедік. Бөрікпен ұрсаң, бөрік астынан бөденедей ұрланатын», – деп құлаққа жағымды нағыз қазақы бояуға суарылып, аудармашының шешен тілімен шегенделген. «Ортақшыл Марияны» өз заманының ең тәуір аудармасы дегенге осы іспетті көптеген мысал келтіре беруге болады.

4. Зерттеу нәтижесі

Турағұлың «Антеқ» (Б. Прустан) пен «Баланың ерлігі» (Д. Лондоннан) 1927 жылы «Кеңес одағындағы елдердің кіндік баспасынан» аудармалары төрт мың данамен жарық көрген. Бұл аудармаларында да Турағұл жолма-жол аударудан бойын аулақ салып, еркін жазылған шығармалар біршама сәтті шыққан. «Антектің» идеясы – қараңғы қоғамда қатал тағдырдың тәлкегіне түсіп, баянсыз ғұмыр кешкен жігіттің аянышты өмірі десек, бұл тақырыпты өмірден баз кешіп, тағдырдың салған ауыртпалығынан қажыған Турағұлдың таңдауында бір заңдылық бар сияқты. Жаңа үкіметке жақпаған аудармашы жанына жақын тұтқан «Антекті» де тұтас аударуға мұршасы болмаған. Мәселен, Антектің махаббаты аударылмаған. Себебі махаббатын шіркеуде кездестірген Антеқ ғашығына арнап Иса пайғамбардың креске таңылған бейнесін ағаштан ойып жасайды. Бұл тұстар кеңестік саясатқа қайшы болғандықтан, аудармашы тарапынан саналы түрде сылынып тасталған. Тағдырдың тәлкегіне көніп, кей аудармаларын күн көрудің қамымен аударғанын ескерсеңіз, кеңестік идеологияға қайшы келер Турағұлда қауқар болмағандығын бек түсінесіз. Шығарманың идеясы туралы Турағұл өз жанынан қосқан «Шығарып сал» деген эпилог іспеттес сөзінде былай дейді: «Біздің алаштың баласы жалпы бағаламайтын қысқаша Антеқ баланың әңгімесі бітті. Бұл әңгімеде «Не сыр бар? Пайдасы не?» деген сұрауға қысқаша жауап беріп өтсек артық болмас. Адам баласы жеке туыспен де, тағылыммен де болмайды. Екеуі бірыңғай келсе жақсы болады. Антеқ өзгеше туған жан, өз жолына салып, жақсы оқытушыға кездесе – адам баласының шеберлік жолына тар сарайын кеңітіп кетерлік адам. Міне көрдіңіз, қолайсыз жерге кездесіп жарымес атанып, арамтамақ болып, шешесіне масыл болғанын. Мұндайға мысал адамдар толып жатыр. Жиып жазса, бір үлкен кітап болар еді. Балаң оқуға жарарлық болғанда, оқып жүргенде абайлап қараңыз. Дүниедегі адам ұлына пайдалы сан-салалы өнердің қайсысына икемді екен. Ыңғайын біліп сол ынталы жолына салсаңыз, сонда жақсы адам болады» (Абайұлы, 1996: 81). Баланы тәрбиелеу, оған дұрыс бағытта білім беру мәселесіне қатысты Турағұлдың ойлары Абай қарасөздерінің жаңғырығы іспеттес. Жиырма бесінші, отыз екінші, отыз сегізінші сөздердегі оқу, білім-ғылымды үйренудің шарттары туралы хәкім сөздерінен табамыз Турағұл аудармасындағы ой жылымдарын, «Адам баласын замана өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват» дейтін Абай сөзі тағдырдың тәлкегіне түсіп, адасқан Антекті сұқ саусағымен нұсқап тұрғандай. Демек, Турағұлдың қолына аударманы алғаны Абайдың көзі кеткеннен көп кейін болса да,

ұстаз ғибратын жадында сақтап, Абайдың ғибратшылдық, тағлымдық идеяларын жалғастырудан танбаған. «Көркем шығарма енгізілген елдің мәдени ортасын толық түсініп, түпнұсқаның идеялық мазмұнын толық жеткізе білу қажет. Мәдени алмасусыз адамдар арасындағы байланыс кемелді болмайды, ал мәдени алмасу әдеби алмасуды қажет етеді және оның түп қайнары болмақ» (Сейсенқұлұлы, 2023: 19). Турағұлдың қашанда артқыға қалдырар ғибраты мол, тәлімі түзу шығармаларды сұрыптап аударуының артында адам тәрбиесіне аса қатты назар салған Абайдың тағлымдық мектебінің ұстаным-қағидасы тұр.

Турағұл – Шәкәрім бастаған проза үлгісіндегі аударма жанрын ары қарай дамытқан, Абай шәкірттерінің ішіндегі нағыз аудармашылық биікке көтерілген адам. Абай мектебіндегі аудармашылық дәстүр Турағұлмен тәмам болды деген ой тұмауы керек. Абай қалыптастырған аударма мектебі Даниял Кәкітайұлы Ысқақов сынды шебер аудармашының туындыларымен жалғасын тауып жатты десек, Абайдан бастау алған аударма дәстүрінің кеңге қанат жаюы туралы сөз бұдан да кеңірек болары анық. Уәйіс, Шәкәрім, Турағұл, Жақын сынды Абай мектебі өкілдерінің көркем аудармаларын саралай келе, әр аудармаға қойылған талап, түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы дәлдік пен ерекшеліктер аударма мәтіндерінің қаншалықты кәсіби деңгейде сауатты аударма болғандығын көрсетеді.

5. Қорытынды

Сөзімізді қорытындыласақ, Абайдың қазақ әдебиетіне әкелген кезекті бір жаңалығы – кәсіби деңгейдегі көркем аударма жанрын тудыруы десек, ол – аударма саласын қалыптастырып қана қоймай, бірден үлкен биікке көтере білген шебер аудармашы. Төл әдебиеттің ерекшеліктерін ескере отырып, орыстың ең таңдаулы туындыларын кереметтей шеберлікпен қазақша сөйлеткен ақынның құдіреті соңындағы шәкірттердің аңсарын өзіне аударып, бұл жанрдың сол ортада тез қанаттануына себепкер болды. Абай және оның айналасындағы аударма жанрының қалыптасып, келе-келе классикалық деңгейге жеткен туындылар Абай айналасында қалыптасып, қанат жайған қазақ әдебиетіндегі алғашқы аудармалар болуымен құнды.

Әдебиеттер:

1. Абайұлы Т. Өнтек қыран // Абай. – 1996. – № 3. – 76-81 бб.
2. Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қоры. 26-б.
3. Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қоры. 989-бума.
4. Алдажаров Н. Абай туралы өңгімелер // Жұлдыз. – 1992. – №1. – 80-103 бб.
5. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
6. Әубәкір Ж. Беймәлім ақынның мәлім шығармасы // М.О.Әуезов атындағы Семей университетінің хабаршысы. – 2006. – №2. – Б.10-14.
7. Әуезов М. Абай еңбектерінің биік нысанасы // Кітапта: Абай тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 432 б.
8. Бердіұлы Е. Шығармалары. – Алматы: ТОО Қанағат-ҚС, 2001. – 210 б.
9. Гольденвейзер А.Б. Вблизи Толстого. – Москва, 1959. – 422 с.
10. Yeszhanova A., Esim G. (2024) Spiritual continuity of Abai's and Blaise Pascal's ideas (Abai's words of edification, B. Pascal's thoughts) // Trans. Form. Acao. – №47 (2). <https://doi.org/10.1590/0101-3173.2024.v47.n2.e0240009>
11. Жанатайұлы К. Абайдан сабақ алдым бала жастан (Құраст. С.Қарамеңде). – Алматы, 2005. – 176 б.

12. Жанболатұлы М. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. – Алматы: Курсив, 2004. – Т.3. – 560 б.
13. Ибрагимов Т. Орны олқы еді // Семей таңы. – 1988, 13 қазан.
14. Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001. – 623 б.
15. Қартаева А., Ысқақұлы Д. Абайдың «Толық адам» тұжырымы // Керуен журналы, 2023. – №3 (80). – 63-72 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-05>
16. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Семей: Шәкәрім ун-нің Абай институты, 2020. – 144 б.
17. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 2-кітап. – Алматы: Дәуір, 1994. – 336 б.
18. Постановление // Киргизская степная газета. – 1900. – № 7.
19. Сейсенқұлұлы Ө. Қазақ әдебиетінің қытай тіліне аударылу жағдайы және Абай шығармаларының аударылуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2023. – №3. – 13-20 бб. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v106.i3.02>
20. Толстой Л.Н. Письмо к В.Г.Черткову от 20 июня 1887 года / Кн.: Толстой Л.Н. Полное собрание сочинение в 90 томах. Т.86. – Москва: Изд. Т-ва И.Д.Сытина, 1913. – 496 с.
21. Ысқақов Ә. Абайдың өмір жолы // Жүрегімнің түбіне терең бойла. – Алматы: Жазушы, 1995. – 296 б.

References:

1. Abaiuly T. (1996) A rare eagle // Abai. – Vol 3. – pp. 76-81. (in Kaz)
2. Collection of manuscripts of the library of the Abai State Museum-Reserve. 26-papka.
3. Collection of manuscripts of the library of the Abai State Museum-Reserve. 989-papka.
4. Aldazharov N. (1992) Stories about Abai // Zhuldyz. – Vol 1. – pp. 80-103. (in Kaz)
5. Akhmetov Z. (1995) The poetic world of Abai. Almaty: Ana tili. – 272 p. (in Kaz)
6. Aubakir Zh. (2006) Famous work by an unknown poet // M.O. Auevov atyndagy Semey universitetinin habarshysy. – Vol 2. – pp. 10-14. (in Kaz)
7. Auevov M. (1986) The object of Abai's creativity // Kitapta: Abai tagylymy. – Almaty: Zhazushy. – 432 p. (in Kaz)
8. Berdiuly E. (2001) Works. – Almaty: TOO Kanagat-KS. – 210 p. (in Kaz)
9. Goldenvejzer A. (1959) Near the Tolstoi. – Moskva. – 422 p. (in Russ)
10. Yeszhanova A., Esim G. (2024) Spiritual continuity of Abai's and Blaise Pascal's ideas (Abai's words of edification, B. Pascal's thoughts) // Trans. Form. Acao. – Vol 47(2). – pp. 3-16. <https://doi.org/10.1590/0101-3173.2024.v47.n2.e0240009> (in Eng)
11. Zhanataiuly K. (2005) I studied with Abai from a young age. (Qurast. S.Qaramende). Almaty. – 176. p. (in Kaz)
12. Zhanbolatuly M. (2004) The Chronicle of Tobikti-Chingistau. Almaty: Kursiv. T.3.– 560 p. (in Kaz)
13. Ibragimov T. (1988) A gap in the literature // Semei tany. – 13 october. (in Kaz)
14. Isabaev B. (2001) The homeland of the great. – Novosibirsk. – 623 p. (in Kaz)
15. Iskakov A. (1995) Abai's life path // Zhuregimmin tubine teren boila. Almaty: Zhazushy. – 296 p. (in Kaz)
16. Kartaeva A., Iskakuly D. (2023) Abay's «Complete Man» formulation // The Scientific Journal «Keruen», Vol 3(80). – pp. 63-72. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-05> (in Kaz)
17. Kunanbaev T. (2020). About my father Abai. Semey. Shakarim un-nin Abai instituty. (in Kaz)
18. Muhamedhanuly K. (1994) Students-poets of Abai. 2-kitap. – Almaty: Dauir. – 336 p. (in Kaz)
19. Resolution (1900) // Kirgizskaya stepnaya gazeta. – Vol 7. (in Kaz)
20. Saishanhuli W. (2023) The state of translation of Kazakh literature into Chinese and Translation of Abai's works into Chinese // Journal of Oriental Studies / ORIENTAL PHILOLOGY. – Vol 3. – pp 13-20. :<https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v106.i3.02> (in Kaz)
21. Tolstoi L.N. (1913) Letter to V.G. Chertkov dated June 20, 1887 //Кн.: Толстой Л.Н. Полное собрание сочинение в 90 томах. Т.86. – Москва: Изд. Т-ва И.Д.Сытина. – 496 p. (in Russ)